

Izvorni naučni rad
UDK 316.7(497.1)“2023“

Ivo GOLDSTEIN (Zagreb)

Sveučilište u Zagrebu
igoldste@ffzg.hr

DA LI KULTURE SJEĆANJA POVEZUJU ILI RAZDVAJAJU? – PROSTOR BIVŠE JUGOSLAVIJE 2023. GODINE

U radu se analizira kultura sjećanja na prostoru bivše Jugoslavije i konceptualizira pitanje – da li one povezuju ili razdvajaju? Takođe, obrađuje se i tematika identiteta, povijesnoga sjećanja i suočavanja s prošlošću na prostoru koji je nekada dijelio zajedničke granice.

Ključne riječi: *kultura sjećanja, Jugoslavija, povijesni revizionizam, neoustaštvo, neočetništvo*

Mogu odmah odgovoriti na pitanje iz naslova. Naravno da nas danas razdvajaju. A treba raditi da se one počnu približavati i da nisu temelj za nove sukobe.

Neki će reći kako je danas, ujesen 2023. godine, potrebna prilična doza optimizma da bi se na prostoru bivše Jugoslavije govorilo o približavanju kultura sjećanja. Neki će reći da je autor ovih redaka naivan, jer su napetosti danas po svemu sudeći najveće u posljednjih četvrt stoljeća. No, to nas ne sprečava, dapače, potiče nas da o tom problemu diskutiramo, jer ako nećemo danas, morat ćemo sutra, kad prilike sazriju da se te kulture sjećanja počnu približavati.

Ta je tema iznimno aktuelna i u ovoj zemlji, gdje se političke borbe vode upravo oko identitetskih problema utemeljenih na kulturi sjećanja – tko su Crnogorci? Jesu li oni nacija za sebe, dakle, nacija među nacijama, ili tek jedna specifična, osebujna grana srpske nacije? Mnogo je sličnosti u toj crnogorskoj situaciji s ukrajinskom nacijom u odnosu na Ruse. Još se jedan primjer nameće – koji se do sada nije spominjao, a to je koncept „dalmatinske nacije“ – tzv. „slavo-dalmatinske nacije“ koji je, za razliku od ukrajinskog i crnogorskog, naposljetku propao.¹ Koncept Dalmatinaca kao posebne nacije

¹ N. Markulin, „O ideologemu ‘Dalmacija’ u Kraglskom Dalmatinu“, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar 2009, 339-350; *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999, 488-489; tiskoder, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4754>, pristupljeno 6. XI. 2023.

bio je jedan od temelja političkog programa Autonomaške stranke u Dalmaciji u 19. stoljeću. Autonomaštvo je naziv za politiku koja se od 1860. suprotstavljala zahtjevima za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Osim talijanskoga, autonomaštvo je podržavao i dio stanovništva hrvatskog podrijetla, koje je pod utjecajem talijanskih škola i ustanova, što su širile talijansku kulturu, prihvatio i talijansku nacionalnu ideju. Iako su u nacionalnom smislu dalmatinski autonomaši uglavnom izražavali osjećaj pripadnosti talijanskoj naciji, dio njih zastupao je ideju o posebnoj „slavo-dalmatinskoj naciji“.

Dakle, valja znati da je u povijesti bilo i ima „dovršenih“ i „nedovršenih“, ali i „uspjelih“ ili „neuspjelih“ procesa stvaranja modernog nacionalnog identiteta.

Što se tiče kulture sjećanja, potkraj osamdesetih i u devedesetim godinama 20. stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije stvarali su se narativi koji i danas funkcioniraju, a u nekim elementima još su i jači negoli su bili tih godina. U ključnim elementima ti su narativi, odnosno kulture sjećanja suprotstavljeni, a s obzirom na golem značaj povijesnih činjenica u ideologijama i politikama većine političkih stranaka, te suprotstavljene kulture sjećanja negativno se reflektiraju i na opću političku situaciju.

Dakle, mistifikacije i dezinterpretacije povijesnih činjenica, pogotovo ako se razviju u svijesti značajnog broja pripadnika dviju ili više nacija u odnosu na onu u velikoj mjeri pridonose pogoršanju odnosa između njih, sve do ratnih sukoba. Znanstvena interpretacija i demistifikacija značajan su preduvjet svojevrsnog približavanja kultura sjećanja pa onda, posljedično, i međunacionalnog pomirenja.

Stvaranje svojevrsnog suživota, koegzistencije, između kultura sjećanja koje dominiraju nekim državama ili nacionalnim korpusima jest pretpostavka i bit će i posljedica političkog pomirenja. Mi, historičari, ne možemo čekati političko pomirenje, jer ono ipak umnogome ovisi o političkim elitama. No, možemo i moramo raditi na tome da te kulture sjećanja koegzistiraju i da pridonosimo svojevrsnom historiografskom pomirenju. Ne može nitko reći da nije znao, da nije osjetio kako je i on (ili ona) odgovoran, odnosno kako i on može pridonijeti pomirenju. Svakako, naše mogućnosti su vrlo skromne, jer je nekima iz historičarske branše bilo tokom proteklih desetljeća puno lakše pokrenuti kotač mržnje, ili barem značajno sudjelovati u njegovu pokretanju, negoli što smo mi danas u stanju da ga zaustavimo ili barem da ga usporavamo.

Naš prvi korak mora biti dezaktualizacija: utvrditi da se radi o prošlosti, koja više nije politika, već prvenstveno problem koji zaokuplja historičare. Dakle, da tu prošlost valja prepustiti historičarima i da oni moraju imati glavnu riječ u njezinu tumačenju, odnosno da ih barem treba poslušati.

Valja poučavati javnost i političare da je povijest vrlo složena, da i stručnjacima treba vremena – često su potrebni mjeseci i godine istraživanja – da proniknu u bit nekih događanja i procesa. I da je najopasnije donositi zbrzane zaključke koji se čine da su nadohvat ruke.

Drugi je korak poznanstvenje historije i prema van i prema unutra – prema van valja afirmirati tezu da je smisao znanosti u traganju za istinom, da su rezultati trajno otvoreni za provjeravanje, upotpunjavanje i usavršavanje, ali da je besmisleno konačna rješenja i apsolutne istine utvrđivati u dnevno-političkoj praksi. Valja izričiti odbijati politizaciju svojih dilema, hipoteza i cjelovitih istraživanja koja iz znanosti po definiciji ne proizlaze. Valja zahtijevati punu slobodu istraživanja lišenu političkih pritisaka. Što će istraživanja prošlih vremena biti dalje od politike, utoliko će biti bolje i za istraživanja i za politiku. Brak historiografije i politike nesretan je spoj za obje strane. Prema unutra, valja promicati vrijednosti modernih historiografskih pravaca koji neizravno posve udaljuju povijest i historijsku znanost od politike.

Mnogi su se na bivšim jugoslavenskim prostorima posvađali preko povijesti, a neki su i zaratili. Da li je moguće da se preko povijesti mirimo? Moguće je, ali ne na način da nam povijest, dakle, ono što pričaju historičari, bude neka vrsta „naravoučenija“, novokomponirano „bratstvo i jedinstvo“, odnosno zbirka lijepih primjera o „našim narodima i narodnostima“ tijekom povijesti. Naime, sama se po sebi nameće priča o socijalističkoj Jugoslaviji koju neki pričaju na euforičan način. Jasno je da je ta povijest itekako složena – uostalom, ne bi se ta država raspala na tako bijedan i katastrofalan način da je bila idealna tvorevina.²

Valja težiti dezideologizaciji historijske znanosti, situaciji u kojoj će se historičari izboriti za dignitet znanosti i za pravo da javnost čuje realnu priču o prošlim vremenima. Pri tome ne treba bježati od notorne činjenice da ima i da će nužno biti više pogleda na tu prošlu stvarnost. Historičari na taj način mogu pomoći u smirivanju stanja, da kultura pomirenja počne nadjačavati kulturu osвете.

Naprimjer, za približavanje hrvatsko-srpskih kultura sjećanja neće važan biti samo NDH i Jasenovac kao sublimacija kolektivne patnje, nego, naravno, i rat devedesetih – po svemu sudeći, s Olujom kao najosjetljivijim dijelom te memorije.

² I. Goldstein, „Jugoslavija – idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda? (s posebnim obzirom na Hrvatsku i BiH)“, *Historiografski vidici II, Forum Bosnae* 35, Sarajevo 2006, ur. S. Dujmović, 89-104; I. Goldstein, „Jugoslavija kao posljedica Sarajevskog atentata - idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda?“, u: *Sarajevo atentat, 100 godina poslije*, ur. Ž. Ivanković, Sarajevo 2014, 41-64.

Iako na prvi pogled ne izgleda tako, budući da su nesuglasice i napestosti u Bosni i Hercegovini vidljive ponajprije u političkoj areni, one dobrim dijelom proizlaze i iz velikih razlika u kulturama sjećanja, što otežava ili čak onemogućuje bilo kakav dijalog, pa i smislene odluke – ostavimo po strani ustaše, četnike, Srebrenicu i opsadu Sarajeva, jer su to itekako vruće političke teme, ali, kako, recimo, tumačiti ulogu Gavрила Principa?

Otegotna okolnost u devedesetim godinama 20. stoljeća za približavanje hrvatske kulture sjećanja drugim kulturama sjećanja bila je ambicija predsjednika Tuđmana da se svaka praktična mjera i svaki politički zaokret diktiran aktualnim potrebama mora objasniti i opravdati ideologijom, povijesnom zadanošću, svijetlo-junačkom tradicijom i još svjetlijom vizijom daleke budućnosti. Takve su Tuđmanove ideje rudiment komunističke ideje o uvjetovanosti povijesnog kretanja. No, Tuđmanova koncepcija i danas je jako prisutna u mainstreamu hrvatskog političkog života.

Za postizanje konačnog cilja valja u naporima u približavanju kulture sjećanja otići korak dalje od načelnih, teoretskih ili metodoloških usuglašavanja. Već je bilo nekoliko situacija u kojima smo zajednički objavljivali izjave o nekim spornim pitanjima koje bi mogle biti i putokaz i dokaz da historičari s prostora bivše Jugoslavije i u konkretnijoj razradi problema mogu naći zajednički jezik. Naprimjer, na konferenciji održanoj 2020. u Beogradu predstavljena je Deklaracija „Odbranimo historiju“ koja je bila rezultat projekta pod nazivom „Ko je prvi počeo? – Istoričari protiv revizionizma“.³

Valjalo bi, recimo, napraviti eksperiment ili barem pokazati senzibilitet za osjetljivost, mitologeme i sl. onih drugih? Naprimjer, za hrvatsku osjetljivost za jezik, na posebno isticanje pripadnosti Zapadu, na srpski mitologem o junaštvu tijekom povijesti, na osjetljivost prema NDH.⁴

Ne treba imati iluzija: dajem nekoliko primjera. Koliko su problema imali oni u Srbiji koji su ujesen 1991. izjavili da ovo „nije moj rat“. Srpska historiografija se u različitosti narativa kreće u lepezi od danas legendarnog članka Vasilija Krestića „O genezi genocida nad Srbima u NDH“⁵ do proglasa šestero historičara (Andrej Mitrović, Ljubinka Trgovčević, Ivan Đurić i drugi) ujesen 1991. godine, u vrijeme napada JNA na Dubrovnik, koji su se tom napadu usprotivili. U atmosferi kakva je u to vrijeme vladala u Beogradu bila je to iznimna hrabrost. No, da ne bi sve izgledalo idealno, i da bi se zapravo vidjelo koliko su naša polazišta 1991. godine, pa makar sa strane se percipirala

³ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/odbranimo-historiju-historicari-iz-cijele-bivse-jugoslavije-objavili-deklaraciju-protiv-revizionizma/200615106>, pristupljeno 6. XI. 2023.

⁴ Vidi, naprimjer, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine*, zbornik radova, ur. H. Kamberović, Sarajevo 2006.

⁵ *Književne novine* 716, Beograd, 15. IX. 1986.

kao umjerenjačka, zapravo i nisu bila tako bliska – naime, rečenica koju je ispisala šestero Beograđana/Beograđanki – „Dubrovnik je dio i hrvatske i srpske istorije/povijesti“ – u Beogradu to reći bila građanska hrabrost, u Hrvatskoj je to mnogima zvučalo kao otvaranje mogućnosti da se mijenjaju granice i da Dubrovnik postane dio Srbije odnosno Jugoslavije. A Jurica Pavičić, novinar i književnik, lijepo je objasnio kako bi se danas moglo pomiriti hrvatska i srpska kultura sjećanja u pogledu Dubrovnika – „zašto bi nama Hrvatima uopće bio problem što Srbi dubrovačku književnost integriraju u svoj kanon? Što mi s tim gubimo? I – što mislimo da oni dobivaju?“.⁶

Danas je u Hrvatskoj, ali i diljem Europe, vrlo česta izjava „svi su totalitarizmi isti“. Naravno da nisu, jer „kad se izjednači totalitarizme, onda se protagoniste vlastitog totalitarizma smatra herojima, a one na suprotnoj strani zločincima; vlastite se žrtve umnažaju, a one na drugoj strani umanjuju, preziru i negiraju“, perfektno su zaključili teolozi i publicisti Drago Bojić i Ivan Šarčević.⁷

Iako bi se ove riječi mogle primijeniti na sve nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini, Bojić i Šarčević su se prvenstveno suprotstavili neo-ustaškim stavovima unutar hrvatske zajednice u državi. Njihova opaska se pokazuje kao točna u konkretnom hrvatskom revizionističkom narativu kad ti govornici ponavljaju kako smo „mi dosljedno protiv svih totalitarizama“, a onda krenu dokazivati da je NDH, iako „totalitarna“, imala „neovisnu i slobodnu kulturu, dapače, kultura je doživljavala procvat“. Dakle, revizionisti/neoustaše upali su u logičku stupicu (u moralnoj su već odavno) koju su sami sebi namjestili.⁸

Valja se unaprijed barem pokušati dogovoriti da postoje neke činjenice oko kojih nema i ne bi smjelo biti dilema: dakle, da svi šovinistički, ekstremistički i fundamentalistički pokreti, pogotovo oni čiji su pripadnici počinili masovne zločine, pa i genocide, budu osuđeni od sviju strana, pogotovo oni koji dolaze iz sredine u ime koje su ti zločini tobože počinjeni. Iz današnje perspektive, kad se upravo oko slavljenja tih zločinaca vode žestoke debate, kako unutar nacionalnih korpusa, tako i u medijskim debatama u susjednim nacionalnim korpusima, to je teško za postići. No, valja znati da je bez takvoga konsenzusa mnogo teže uopće pokrenuti bilo kakvu debatu između historičara iz raznih sredina a kamoli doći do nekih konkretnijih rezultata.

⁶ *Jutarnji list*, Zagreb, 2. IX. 2023; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/bube-ne-bas-jako-pametne-nase-znanstvenice-ili-zasto-nam-je-u-interesu-da-srbi-svoj-identitet-vezu-uz-dubrovnik-i-zagreb-15370538>, pristupljeno 28. X. 2023.

⁷ www.prometej.ba/clanak/osvrti/drago-bojic-i-ivan-sarcevic-tudje-fasizme-necemo-svoje-ne-damo-4405, pristupljeno 16. svibnja 2020; I. Goldstein, *Povijesni revizionizam i neo-ustaštvo – Hrvatska 1989-2022.*, Zagreb 2023, 336-342.

⁸ Goldstein, *Povijesni revizionizam i neo-ustaštvo*, 14.

Naravno, ni u Hrvatskoj, oni koji plivaju protiv struje, nisu ostavljani na miru. A ti pritisci na historiju i historičare postoje sve do danas – kad sam u proljeće 2022. godine izbačen iz članstva u hrvatskoj delegaciji pri International Holocaust Remembrance Association (IHRA), u kojoj sam bio otkako je Hrvatska 2006. postala član te organizacije, iz Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva kulture i medija je nakon poduže javne debate o mom razrješenju, a da nisam dobio nikakvo pismeno obrazloženje, objavljeno da je „*doprinos dr. Ive Goldsteina, njegov znanstveni rad na istraživanju Holokausta neupitan i ostaje važan za osmišljanje aktivnosti vezanih za stradanja Židova, komemoriranje žrtava i njegovanja kulture sjećanja. Na žalost, okolnosti koje nisu povezane samo s ovim angažmanom, dovele su do njegovog razrješenja kao člana izaslanstva*“.⁹ Dakle, valja čitati između redova – nisam podoban. Nisam konkretno saznao što mi se stavlja na teret – pretpostavljam da bi to moglo biti zbog mojih više puta iznošenih kritičkih primjedaba o predsjedniku Franji Tuđmanu i nadbiskupu i kardinalu Alojziju Stepincu – naprimjer, u jednom sam intervjuu konstatirao kako „bez propitivanja Tuđmana i Stepinca nema intelektualnog i gospodarskog oporavka“.¹⁰ Moguće da je nekoga zaboljela i analiza vladavine HDZ-a posljednjih godina.

Što, dakle, konkretno činiti? Svatko u nekoj mjeri mora raditi sam, na svojoj strani, ali istovremeno ovisimo jedni o drugima i na polju historiografije i na polju politike.

Mnogo toga ovisit će o općepolitičkoj situaciji u Europi i na širem prostoru – u ovom trenutku na Bliskom istoku, kao i o ritmu približavanja i pristupanja pojedinih zemalja EU. Pa ipak, naša društva i (a u mnogo manjoj mjeri i historiografije) umnogome ovise jedna o drugoj – slobodarstvo i demokratičnost na jednoj strani potiču slobodarstvo i demokratičnost na drugoj. Slijedom toga i nesnošljivost na jednoj potiče nesnošljivost na drugoj strani. A u tom ritmu funkcionirat će i kulture sjećanja.

Proteklih tjedana svjedoci smo brutalne zloupotrebe povijesti kako bi se izraelsko-arapski ili izraelsko-palestinski ili sukob Izrael – Hamas prikazao krajnje jednostrano. Ističe se, naprimjer, da je ova situacija rezultat „75 godina izraelske okupacije“, da je izraelski režim „kolonizatorski“, pjeva se pjesma „From the river to the sea Palestine will be free“, itd. To su teze koje idu u pravcu delegitimizacije Izraela, drugim riječima osporava se Izraelu pravo na

⁹ <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ispravak-clanka-kako-sam-i-zasto-izbacen-iz-hrvatske-alijanse-za-holokaust-nisam-jedina-zrtva-cistke-nepodobnih-15211954>, pristupljeno 29. X. 2023.

¹⁰ <https://www.nacional.hr/ivo-goldstein-bez-propitivanja-tudmana-i-stepinca-nema-intelektualnog-i-gospodarskog-oporavka/>, pristupljeno 4. XI. 2023; Nacional, Zagreb, 14. II. 2021.

postojanje. Postoji, naravno, i kontramit koji kaže da je današnji Izrael samo reinkarnacija onog biblijskog iz vremena Davida i Salomona što znači, po njemu, da Židovi imaju apsolutno pravo na taj teritorij, a ne i Arapi.¹¹ Takve su teze snažno prisutne i u slučaju rusko-ukrajinskog rata.

Valja poticati otvaranje prema drugim kulturama sjećanja. Ne može se nikoga prisiljavati da voli povijest onoga koga ne želi voljeti, ali ga valja barem naučiti da trpi toga drugoga i to tako da pokuša razumjeti njegovu povijest ispričanu iz njegove perspektive. Ako to budu naši ciljevi i ako budemo barem malo sudjelovali u njihovu ostvarivanju, bit će to solidna osnova da jednoga dana naše kulture sjećanja stvaraju atmosferu u kojoj se neće međusobno konfrontirati, ili barem neće konfrontirati u tolikoj mjeri da stvaraju temelje za nove nesuglasice ili čak za nove sukobe.

Da bi se sve to postiglo treba povijest gledati cjelovito, uzimati u obzir argumente koji potvrđuju, ali i kojima se negiraju unaprijed stvorene jednostrane politikantske teze. Historičari vežu argumente pro et contra, oni nisu odvjetnici. Legitimna metoda odvjetnika jest da ističu argumente koji njihovoj stranci idu u prilog, a one koji joj ne idu, se stavljaju pod stol ili pod tepih. Historičari to ne smiju raditi, to se protiv historiografskim metodama, kao i formalnoj logici.

Približavanje kultura sjećanja se mora odvijati na više razina (situacija bi bila lakša da su promotori onoga što smo nazvali opcija AVNOJ brojniji, ali nisu!). Ono mora doći iz politike, s novim ljudima na vlasti koji će imati moralni kredibilitet da takve ideje promiču. Ono mora doći i iz historiografije i srodnih znanosti. Doduše, to je ono što mi radimo već više od 30 godina, ali samo dio nas. Mnogi su se upregli u kola onih koji su na suprotnoj strani.

Literatura

- Kamberović, H. ur. (2006). *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine*, zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Goldstein, I. (2006). Jugoslavija – idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda? (s posebnim obzirom na Hrvatsku i BiH), u: *Historiografski vidici II*, Forum Bosnae 35, Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, ur. S. Dujmović, str. 89–104.
- Goldstein, I. (2014). Jugoslavija kao posljedica Sarajevskog atentata - idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda?, u: *Sarajevo atentat, 100 godina poslije*, ur. Ž. Ivanković, Sarajevo: RABIC, str. 41–64.

¹¹ I. Goldstein, *Esej o dva konstrukta u izraelsko-palestinskom sukobu*, Express, Zagreb, 3. XI. 2003.

- Goldstein, I. (2023). *Povijesni revizionizam i neoustaštvo – Hrvatska 1989–2022*. Zagreb: Fraktura, str. 336–342.
- Goldstein, I. (2003). *Esej o dva konstrukta u izraelsko-palestinskom sukobu*. Zagreb: Express, 3. XI. 2003.
- *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999, str. 488–489.
- Književne novine 716, Beograd, 15. IX. 1986.
- Markulin, N. (2009). O ideologemu „Dalmacija“ u Kraglskom Dalmatinu, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 339–350.

Ivo GOLDSTEIN

DO CULTURES OF REMEMBRANCE CONNECT OR SET APART - FORMER YUGOSLAVIA AREA IN 2023

The paper analyzes the cultural memory in individual states of the former Yugoslavia and conceptualizes the question of whether it connects or separates. It also explores the themes of identity, historical memory, and confronting the past in a region that once shared common borders.

Keywords: *cultural memory, Yugoslavia, historical revisionism, neo-Ustasha groups, neo-Chetnik groups*.